

ISKIMA JA SÄSI

VILJA OJA

Annotatsioon. Verb *iskima* ja noomen *säsi* väljendavad eesti keeles mitut mõistet ja neil on samakõlalisi vasteid ka teistes läänemeresoome keeltes. Eesti murretes esineb kumbki peamiselt kahel alal, saarte murdes ja lõunaeesti murretes. Sõnade kasutusest nähtub, et käsitletavad erineva levilaga sõnad on leksikaalsed homonüümid. Lisaks tähenduserinevustele selgub, et võrreldud sarnase häälikkujuga keelendid pärinevad eri tüvedest. Kirjutise eesmärgiks on ühtlasi rõhutada murdeainese olulisust sõnade etümoloogia tuvastamisel.

Võtmesõnad: läänemeresoome murdesõnad, tähendusvahekorrad, etümoloogia, eesti keel

1. Sissejuhatus

Ehkki Eesti territoorium on suhteliselt väike, leidub meil palju sõnu, mis eri paigus märgivad eri mõisteid. Leksikaalseid homonüüme on vaja ära tunda kõigepealt selleks, et vältida võimalikke arusaamatusi sõnade tarvitamisel. Häälikkuju põhjal ei saa alati otsustada, kas sõnad pärinevad eri tüvedest või on samatüvelised. Sõna häälikkuju ja tähendus võivad olla aja jooksul muutunud kas keelealal üldiselt või lokaalselt, murdeti. Sel juhul aitavad vanemad kirjapanekud ja keeleajaloolise häälikuarengu jälgimine, aga ka võrdlus sugulaskeelte ja kontaktkeeltega. Järgnevalt tutvustan kahte paari homonüüme, mida väljendavad verb *iskima/isima* ja noomen *säsi*. Nende samakõlalistel paarilistel on eesti murretes kummalgi sootuks erinev tähendus, omaette leviala, ja nagu uurimus näitab, ka eri päritolu.

Eesti murdeaines on valitud peamiselt Eesti Keele Instituudi murdesõnavara koondkartoteegist (EMSUKA). Sõnaraamatutest võetud materjalile on lisatud vastavad viited. Mitmest allikast pärit eesti murdesõnade kirjutusviisi on pisut ühtlustatud nii, et foneetilises transkriptsioonis märgitakse siin vaid konsonantide palatalisatsiooni (*č l̥ n̥ š š̥ t̥*), lõunaeesti kõrgeenenud ülipikka vokaali (*yy üü*) ja Võru murde sõnalõpulist katkehäälikut (*iski?*).

2. *iskima*

Tänapäeva eesti kirjakeele sõnaraamatutes (EKSS, ÕS 2018) verb *iskima* puudub, esineb aga varasemates sõnastikes, sealhulgas 1925. aastal trükitud kirjakeele sõnaraamatus: *iskima* 'niidiks ketrama, ühendama' (EÕS 1: 128) ja murdesõnaraamatutes. Tõlkesõnastikes ilmusid *isk*-tüvega verbid esimesena 1780. aastal August Wilhelm Hupeli eesti-saksa / saksa-eesti sõnastikus kujul *iskma* (*iskmä*) tõlkega *Garn oder Zwirn drehen* ['lõnga või niiti kokku keerutama'] ja *isketama* saksakeelse vastega *zwirnen* ['kokku keerutama, korrutama'], mõlemad märgendiga *d.* [= tartumurdeline] (Hupel 1780: 164, 526). Sama on korratud sõnaraamatu teises trükkis koos lisandusega: *anzapfen* ['auku puurima'] *pūd ärrä iskma = einen Baum abzapfen* ['puust vedelikku välja laskma'] (Hupel 1818: 57). Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus (1869: 140 ja 1973/1893: 128/141) kattub märksõna *isketämä* Hupeli andmetega, kuid teine artikkel sisaldab verbist kaks *ma*-infinitiivi: *iskima* (+ muutevormid *iskida*, [ma] *izin*) ja *iskmä* lõunaeesilise tähendusega *zwirnen; vereinigen, zusammendrehen* ['kokku keerutama, (niidiks) korrutama, ühendama']. Selle kõrval on Wiedemann esitanud Hiiu murde näitena *hülgeid i.* saksakeelse tõlkega *Seehunden auflauern* ['hülgeid varitsema'], mis on eriti tähelepanuväärne, kuna varasemates sõnaraamatutes selline saarte murde sõna puudub.

Eesti murrete sõnaraamat kajastab lõunaeesi ja saarte murde verbi eraldi sõnadena, millest kumbki tähistab omaette mõistevaldkonda, vt *iskima*, *isima*¹ ja *iskma*, *isima*² (EMS I 1075–1076). Kogu lõunaeesi murdealal esineb verb *iskma* (~ *isma*, Lei *iskma*) või selle eesvokaalne variant *iskmä* (~ *ismä*), mõnes murrakus ka *isima* (Trv Lut) ~ Lei *izima*, *izimä*, sg1 (ma) *isi* (Lei *izi*, M *issi*). Kõige sagedamini on seda kasutatud tähenduses 'lõnga korrutama', näiteks: Hls *Ku issiti, siss sõkuti okiratast vastupidi* 'kui korrutati, siis tallati vokiratast vastupidi'; Kam *kes kate kõrralist langa taht, tyy iks iskse* 'kes kahekeermelist lõnga tahtis, too ikka korrutas'; Rõu *ise kokko nii palllu langu nigu tahtsõ* 'korrutasin kokku nii palju lõngu, kui tahtsin'. Sama verb väljendab mõistet 'nööri või köit valmistades keerdu peale ajama', näiteks: Ran [selis, kalavõrgu äärenöör] *tetäss kate kõrdne, isitu* 'tehakse kahekeermeline, kokku keerutatud'; Vas *Kapla lüümä ~ iskmä* 'nööri keerdu ajama'. Võru murdest on näiteid ka muude tegevuste kohta, näiteks: Lei *izi tulõ tagla manu* '[tulerauaga]

löön tule taela juurde'; Rõu *kõivõ, vahtrit iskmä* 'kaski, vahtraid mahla-
 voolu jaoks augustama'; Har *sa olõt iskinü õkva nigu Mõnistõ inemine,*
säärtse rõiva ja säärane rätt 'sa oled (ennast) ehtinud just nagu Mõniste
 inimene, sääraseid rõivad ja säärane rätt'; Se *vanahalv sai hiinnäst iski?*
suurõst ni väikost 'kurat sai ennast muuta suureks ja väikeseks'; Plv *timä*
iskse minnu 'tema survestas mind (oli pealetükkiv)' (EMS I: 1075–1076;
 KVVE: 697, 259; EM: 128, 298). Lõunaeesti verbi *iskma* tähendustes
 on palju ühist sõnaga *lööma*, mis samuti väljendab mitmesuguseid tege-
 vusi, muu hulgas 'nööri või paela kokku keerutama', '(ennast) ehtima,
 kaunistama', 'järsku muutma, mingisse uude seisundisse viima' jt (vt
 EMS V: 761–786).

Põhja-Eesti alal saarte murdes ja kohati kirderannikumurde idaosas
 märgib verb *iskima*, *issima* või *i(i)sima* mõistet '(ainiti) vahtima, pii-
 luma; passima, luurama; nuhkima, varitsema'. Saaremaal ja Hiiumaal on
 peamine verbikuju *iskima* (Saaremaal ~ *issima*), prs sg3 (ta) *issib* (harva
 prs sg2 (sa) *iskid*), Hiiu murde variandis *hiskima* (*hissida*, (ta) *hissib*) on
 sõnaalguline *h-* ilmselt ületaotlus. Kihelkonna, Põide ja Muhu murrakus on
 samas tähenduses tarvitatud ka verbi *isima*. Tähenduse täpsustuseks toon
 mõned näited: Jäm *ülgid iskima* 'hülgeid varitsema [jahil]'; Mus *ole ma*
so akna taga iskimas keind 'ei ole ma su akna taga piilumas käinud'; Krj
mis sa sii issid nurki kaudu 'mis sa siin luurad nurki pidi'; Rei *Mis asja sa*
issid 'otsid' *nii kangesti, on sool* 'sul' *midagid kadund?*; Pöi *Taal on kohe*
sõuke isimise moed 'tal on kohe niisugune nuhkimise mood', *ta peab kõik*
nurgad läbi isima; Muh *kass isib* 'varitseb' *rotti* (EMS I: 1075; HMS: 33).
 Nende kõrval või asemel esineb pika algusvokaaliga variant *iisima* kohati
 Lääne-Saaremaal, Muhus ja Ida-Virumaal (~ IisR *iisuma*), näiteks: Lüg
midä vaide sa iisid säääl?; Jäm *iisib ning huurib* 'varitseb ja luurab' *siin*;
 Khk *mis ta peaks iisima* 'passima, piiluma' *läbi pöösaste* (EMS I: 908).

Murdeainestiku analüüs näitas, et neid verbe kasutatakse Lõuna-Eestis
 ja Põhja-Eestis teineteisest täiesti erinevalt: 1) tähendusega 'lõnga korruta-
 tama,ööri punuma, keerdu ajama; lööma, peksma' ja palju muid tegevusi
 (osa ülekantud tähenduses) on levinud lõunaeesti murretes; 2) tähendusega
 'piiluma, vahtima, passima, jälgima; nuhkima, varitsema, luurama' vms on
 tuntud saarte murdes ja kohati Ida-Virumaal. Niisiis on sõnal eri murretes
 erinev kasutusvaldkond.

Et *isk-*tüveline verb esineb ka lähedastes sugulaskeeltes, saame nende
 sõnakasutust meie murdematerjaliga võrrelda. Esimese tähendusrühma

ainest on läänemeresoome keeltes rohkesti: vadja *iskiä*, *izgetä*; *ihtšēä* 'lüüa'; 'lõnga korrutada'; soome *iskeä* (~ *isketellä*) peamine tähendus on 'lüüa', murdeis tähistab see ühtlasi palju muid töid ja tegevusi, sealhulgas 'lõnga korrutada, köit keerdu ajada' (~ *iskettää*); isuri *iskiä* 'lüüa'; karjala *iskie*, *iskie*, *iskiä*, Aunuse *iškie* väljendab samuti mõistet 'lüüa' ja mitmesuguseid muid, sellega kaudselt liituvaid tegevusi, kaasa arvatud 'nööri valmistada, paela punuda'; lüüdi *iškedä ja* vepsa *iškta, iškta* 'lüüa', peale verbide esineb kõikjal nimisõna *isk(u)* 'löök' (vt KKS; Kujola 1944: 96–97; Makarov 1990: 96; Nirvi 1971: 94; Punžina 1994: 70; SMS; SVJ 150–151; VOT; Zajceva 2010: 114).

Põhjääestilised sõnad tähendusega 'passima, luurama; nuhkima, varitsemata' on sugulaskeeltes vähe tuntud. Eesti sõna vastetest on läänemeresoome keeltes *iske*-tüvelist verbi niisuguses tähenduses kasutatud mõnes soome ja karjala murdes ning saami keeltes. Soome murrete sõnaraamatust leidsin üksikud kasutusjuhud: Länsipohja murdealal Täräntö murdes on öeldud: *isketin jälkiä, ajätin* 'läksin jälgi mööda; jälitasin, ajasin jälgi', Soome idapiiril kõneldud Salla murde lauses kirjeldatakse jahilkäiku nõnda: *Kum minä olin aikani (takaa ajamaani otusta) isketellyt (= jäljittänyt) niin löysin oikeat jäljet* 'Kui ma olin [metslooma] omajagu aega taga ajanud, luuranud, leidsin õiged jäljed' (SMS). Soome *iskeä* puhul on ekstra rõhutatud, et tähenduses 'seurata jälkiä [jälitada, taga ajada]' tarvitatakse seda üksnes murretes (NS: 47). Karjala keeles on verb *iskie* kirja pandud nii põhjajarjala murdest (Uhtua) kui ka lõuna poolt (Rukajärvi ehk Ontarvi) tähendusega 'nuuskida; (välja) nuhkida' jms, näiteks *iskie jälkie* 'nuuskida; jälgi ajada' vms. Karjala Aunuse murdes tähistab *iškie* või *iššie* mõistet 'ringi hulkuda; nuuskida', näiteks Säämäjärvi *iššit käveled joga kohtaizen, šišmolk_oled!* 'nuuskides käid ringi igas kohas, päevavaras oled'. Politsei jälituskoera on karjala keeles nimetatud *iššijäkoira*, Aunuse murdes *iššikoira* (KKS). Saami keeltest on registreeritud Inari saami *iskad* ja Lule saami *iskat* 'otsida' ning põhjasaami *is'kät* 'jalgida, kontrollida, järele uurida' (Álku). Saami sõnu on peetud soome laenudeks (SKES I: 109; SSA 1: 228; SES; Sammallahti 1998: 249).

Viide soome *iskeä*, *iskiä* ja eesti *iskma* sarnasele tüvele ilmub juba Christfrid Gananderi sõnaraamatus (vt 1997: 202). Soome sõna vadja-keelsele vastele osutas esmalt August Ahlqvist (1856: 124): vadja *ihčēn*, [rts] *slå* ['lööma' (välgust ja muust)]; [rts] *tvinna* ['lõnga kokku keerutama'] = F. *isken*. Hiljem on lisatud teateid teiste sugulaskeelte vastetest

ning otsustatud, et läänemeresoome sõnad on ühise tüvega, kuigi tüve algupära on jäänud lahtiseks (SKES I: 109; SSA 1: 228; SES; Häkkinen 2004: 264). Julius Mägiste ja Eino Koponen seisukoha järgi võis läänemeresoome *iski- tekkida algtüvest *iske-, millele liitus sufiks -i- (EEW: 520; Koponen 1998: 92). Teiselt poolt torkab silma kahes küllalt erinevas tähenduses kasutatud murdesõnade täiesti erinev levik, kusjuures üks tähendus on laialt tuntud, teine harv ja nähtavasti hilisem. Seda arvestades tekib kahtlus, kas need verbid pole ehk erineva päritoluga.

Eesti saarte murdes ja Ida-Virumaal esinev *iskima/i(i)sima* ning selle vasted sugulaskeeltes meenutavad nii tähenduse poolest kui ka häälikuliselt venekeelseid sõnu *искать* 'otsima' ja *сыскать* 'välja otsima; üles leidma', vananenud tähenduses ka 'kedagi (jälitades) otsima, taga ajama; (jälitades) kätte saama', *не сыщешь* 'ei leia', *изыскать, изыскивать* '(pingsalt) otsima, hagama, hankima; leidma (midagi)'¹ (VES). Vene verbide preesensi pöördvormides – *искать* sg3 *ищут* ja *сыскать* sg2 *сыщешь* – toimuvat vaheldust -ск- : -щ- kajastab siinsetes läänemeresoome sõnades -ск- : ss ja -šk- : šš. Preesensi pöördelõpus olev vene keele -e- [je] hääldatakse sageli *i*-poolsena. Vene *ы* (vt *сыскать*) erineb üldiselt eesti *õ*-häälikust, kõlades veidi lähedaselt läänemeresoome *i*-le. Pika algusvokaaliga variandid eesti murretes, *iisima* ja *iisuma*, võisid järgida vene keele vorme, kus rõhk on esimesel silbil, nagu sg3 *ищут*, pl *ищут* (vt nt Must 2000: 497–502, 519, 523 jt).

Eesti keeles näib verb tähenduses 'passima, luurama, jälitama' vms olevat suhteliselt uus. Kõige varasem teade on eelmainitud Wiedemanni sõnaraamatu näide (1869: 140 ja 1973/1893: 128/141), mis ilmus lõuna-eesti sõnaga *iskma* ühises artiklis. Vene laenude hulk eesti keeles suurenes XVIII sajandil ning eriti XIX sajandil ja paljud hilised vene laensõnad ei kajastu kirjakeeles, vaid enamik hilise laenukihi sõnu jäi murretesse või kõnekeelde (Must 2000: 578–579). Kõnealusest verbist on muide rahva-keeles tuletatud nuhki või pealekaebajat märkiv nimisõna *issik* g *issigu* (EMS I: 1078). Luuramist, jälitamist vms märkivate sõnade levik eesti murretes ja läänemeresoome idapoolsetes keeltes räägib samuti vene laenu poolt. Ehkki eesti keele tüüpilised vene laenude alad paiknevad rohkem Ida-Eestis, kohtame uuemaid laensõnu kõikjal, sealhulgas saartel, kus

¹ Vene verbid *искать, сыскать, изыскать, изыскивать* pärinevad slaavi tüvest ja neil on vasted paljudes slaavi keeltes (Vasmer 2: 139–140; ESSJ 8: 238–239, 9: 35).

tuli venelastest piirivalve ja sadamate ametnikega sageli kokku puutuda (vt Must 2000: 581–584). Karjalaste alad ja osa soomlaste ning saamide aladest, sealhulgas soome Salla murdealast jäid teatavasti talvesõja järel toonase Nõukogude Liidu koosseisu. Analüüsi põhjal võib järeldada, et *isk*-tüvelised verbid tähendusega 'piiluma, vahtima, passima, jälgima; nuhkima, varitsema, luurama, jälitama' on eesti murretes ja tõenäoliselt ka lähedastes sugulaskeeltes hilised vene laenud ega kuulu päritolult kokku enamikus läänemeresoome keeltes hästi tuntud verbiga sm *iskeä* 'lüüa', eL *iskmä* jt.

3. *säsi*

Nimisõna *säsi* märgib eesti kirjakeeles järgmisi mõisteid: anatoomias 'siseelundi pehme sisemine kude', liitsõnadest näiteks *hamba-*, *neeru-*, *luusäsi*; botaanikas 'taime kude varre või juure südamikus', näiteks *puusäsi*; ülekantud tähenduses 'sisemus, südamik' (EKSS 6: 488). Kirjakeelne *säsi* g *säsi* ühtib häälikuliselt lõunaeesti murdesõnaga *säsi* ~ *säsü* 'üdi' (vt nt VMS II: 463; Käsi 2011: 707). Vanas kirjakeeles esineb lõunaeesti sõna esmalt kujul *sässu* 'üdi' 1686. aastal Wastses Testamendis² ja Hupeli sõnastikus (1780: 262) tähendusseletusega *das Mark* ['üdi, säsi'] ning Wiedemanni sõnaraamatus *säzü* g *säzü* 'üdi, aju' (1869: 1125).

Sugulaskeeltes on *säsi* võimalikud vasted valdavalt tagavokaalsed (*sasu* jt), ent soome vanades sõnaraamatutes (nt Ganander) on kirjas ka *säsy* kui eesvokaalne variant sõnast *sasu*, mis tähistab nii pehmet tarrenditaolist ollust kui ka veidi tahkemat ainet, urbset luud, kõhre, habrast jääkoorikut jms (vt SKES 978–979; SES). Ganander on ühtlasi viidanud soome *säsy* g *säsyn* 'luuüdi, tarrend; (pehme) südamik, tuum' jms samatüvelisele eesti vastele (1997: 856). Päritolult võivad ees- ja tagavokaalsed noomenid olla variandid, kuid tähenduse põhjal on neid ka eristatud. Eesti *säsi* + eL *säsü*, soome *säsy* 'luuüdi, tarrend' + Peräpohjala ning Länsipohja murrete ja karjala *sasu*, *šašu* 'sarve pehme sisu', murdeti ka 'poorne luu, kõhr jm' on peetud algupäraseks läänemeresoome-permi

² „Sest Jummalä Sönnä om elläw nink wäkkew / nink terräwemb / kui kätte Terräga Möhk / nink lät läbbi / senni kui temmä lahutab Henge nink Waimo / kah Sässu nink Luhd / nink om Möttide nink Süddäme Meele Sundja“ (WT 2001. Rahmat Hebrealistille [Kiri heebrealastele], 4, 12).

sõnaks, vrd sürjakomi *sez* 'luu pehme sisu, luuüdi, üdivedelik; sõre lumi' (EES: 499–500), või läänemeresoome-saami algupäraga sõnaks, vrd põhjasaami *suossâ* 'jääsulp', murdeti 'sarve sisu', kusjuures küsitavate vastetena mainitakse tagavokaalseid sõnu, mis kaugemates sugulaskeeltes (mari, mordva, udmurdi) märgivad tähendusi 'kõhr, luu, sarvestunud koht; poorne puu, jääkirme, nõrk poorne jää' jms, seega võiks olla tegemist ka soome-ugri tüvega (Saareste 1924: 96; UEW 1988: 756–757, 766; SSA 1: 242; Koponen 1998: 174; Raun 2000: 167; SES). Eestis nimetatakse muide põsesarna *sasu*'ks saarte murdes, sama on ka teistes läänemeresoome keeltes, nt soome läänemurde lõunaosas *sasu(pää)*, karjala *sazu(s)-peä* ja vepsa pl *sazopäd* 'põsk, põsesarn' (EMSUKA; KKS; SSA 1: 159; SVJ 498; SES). Et lõunaeesti *säsi* on kirjakeelsena hästi tuntud, siis seda ja võimalikke variante siin põhjalikumalt ei käsitle. Hoopis teises tähenduses kasutatakse Eesti saarte murdes eesvokaalset sõna *säsi*, mida järgnevalt vaatlengi.

Nimisõna *säsi* g *sää* (Hi ~ *sεε*) või *säe*, p *sätt* tähistab kogu Saare- ja Hiiumaal, Muhus, Kihnus ning saarte murdele lähedastes läänemurde murrakutes (Karuse, Varbla, Tõstamaa) mõistet 'säde, tilluke tulekübe, kirk'. Sageli kirjeldatakse nõnda tulest õhku tõusvat ja kuhugi kukkuvat hõõguvat söekübet, näiteks: Emm *tule säsi leheb tuulega kougele* 'kaugele' (HMS: 229); Muh *puu pillub sässa välja*; Khn *säsi prõksas pliidi ede purudõssõ*; Var *ku liigutad tuld, siis säed tõusevad üles*. Ilma otsese põlemiseta, näiteks lõögist tekkinud sädemeid on samamoodi nimetatud: Ans *raua sääd*; Jaa *tule säsi tuleb kivi sihest*. Piltlikult väljendatakse sõnaga *säsi* terariista vahedust, näiteks: Jäm *nuga oo nenda vahe kut säsi*; Emm *säsi vigadiga* 'vikatiga' *aa lust niita, see niidab ise* (HMS: 229), aga sellega on võrreldud ka elavaloomulist, tragi ja taibukat inimest, näiteks: Emm *laps on terane just kut tule säsi*; Khn *Ai sie ju säsi!* (KES: 477). Mõnikord on ühendiga *tule säsi* iseloomustatud kellegi ägedust, näiteks: Muh *see oo nii vihane inime nagu tule säsi*.

Murrakutes, kus esineb *säsi*, nimetatakse tulesädet ka *säde* g *sädeme*, mis aga tähenduse poolest teineteisest mõneti erinevad. Nende tähendusvahetuse kohta on seletanud Kihelkonna keelejuht nii: *säsi oo sädemest veel pisem, seoke pisine, kerge, tuleb suitsuga üles, kukub pikkamissi, säde tuleb järsku, tuli raksub korra, lööb sädemed välja*. Tuletistest on Saaremaal tarvitatud *säsi*-tüvega verbi *säsitlema* 'kõrvetavalt, kipitades valutama', näiteks: Kaa *ma kiskusi kaapsust nõgesi ää, niid kääd*

säsitlevad. Samasugust torkivat või kõrvetavat valuaistingut kirjeldatakse verbiga *säteldama*, näiteks: Krj *rästiku hammustamise järel mo jalg akkas säteldama*; Pöi *kiisa söömise järke oli suu pindu täis nõnda et säteldas*.

Ilmselt varaseim kirjalik teade sõnast *säsi* leidub Heinrich Gösekeni saksa-eesti sõnastikus kujul: *sessi, sett* pl *sessit ~ sehsit* > *siddun -e* „Funck, Füncklein“ [’säde, sädemeke’] (Göseken 1660: 197; Kingisepp jt 2010: 622, 646). Eesti murdesõnaga häälikuliselt sarnase vaste esitas Salomo Heinrich Vestring umbes 1730. aastal koostatud eesti-saksa sõnastikus vanas kirjaviisis *sässä* g *säe*, pl *säet* „Eine Funke“ [’säde’] (Vestring 1998: 213–214). Eesti kirjakeelsest sädeme nimetusest leiame samas sõnaraamatus variandid *sädde* g *-me* „Ein funke“ ja *sedde* g *-de* „Der Funke *sädde*“ (Vestring 1998: 213, 218). Hupeli sõnaraamatus (1780: 262) on *säsi* g *säe* „der Funke“ määratletud kui lääne-saare murdesõna. Wiedemanni sõnaraamatus on sädet tähistavad sõnad omavahel võrdsustatud: *säzi* g *säe* = *säde* (kuigi selle kõrval ka SO [= Põhja-Tartumaa] *säzü* ’üdi’) ning *säde* g *sädeme* juures on lisatud g *säe* Muhu murdes (1869: 1122, 1973/1893: 1019/1126). Mägiste etümoloogiasõnaraamatus esitatakse *säde(m)* g *sädeme* ja *säsi* g *säe* ühises artiklis koos võimalike tuletistega, nagu adjektiiv *sädelik*, verbid *sätendama*, *säteldama* jt, sealhulgas soome keelest laenatud *sädelema*³, ning viidatakse Wiedemanni sõnaraamatu ja soome keele etümoloogiasõnaraamatu (SKES) materjalile. Mägiste arvamus nende sõnade läänemeresoome-mordva algupära kohta toetub samuti SKESis avaldatud seisukohale (EEW 2978–2979).

Soome etümoloogiasõnaraamatutes on noomenitest *säde* ja *säen* koostatud omaette märksõnadega artiklid koos vastastikuste viidetega. Märksõna *säde* all on esitatud soome *säde* (+ *sät-/säd*-tüvega verbid), vepsa *sädeg* ’kild, pilbas’, vadja *säe(h)*, *säje*, *säek* (pl *säteed*) ’säde’ ja liivi *sä’dges* ’säde’ vastena ka eesti *säde* ning nende tüve tõenäolist algupära seostatud onomatopoeetilise verbiga *sätiä* (vrd ee *sädin*, *sädistada*) (SKES 4: 1157, 1158; SSA 3: 236, 243; SES). Etümoloogiliste uurimuste põhjal kinnitatakse, et *säde* g *sädeme* pärineb läänemeresoome omatüvest ja selline vormitüüp on algläänemeresoomeline (Itkonen 1983: 205; Koponen 1995: 216–217). Teises artiklis, märksõnaga *säen* on tulesädet tähistavad soome nimisõnad *säen* : *säkenen* ja variandid *säe* : *säkeen*, *säkene* (+ verbid *säkenöidä* ’sädemeid pilduda; sädeleda’, *säestää* ’id.;

³ Vt nt Mägiste 1958: 135.

valgustada; tuld lüüa'; *säjehtiä, säkeillä*), isuri vaste *säkkeehet* (pl) ja karjala Aunuse murde *säveh*, pl *sägenet*. Neid nimisõnu peetakse tuletisteks verbitüvest, vt soome *säke-*, *säetä*. Küsitavate vastetena on lisatud taela nimetused mordva keeltes: ersa *šejme, šem(e), šejim, šeje* ja mokša *šajam, šijam* (SSA 3: 236; SES).

Analoogilist **säge*-tüvega sõna tähenduses 'säde; kübe' on eesti keeles kasutanud Georg Müller aastail 1601–1606 oma jutluste käsikirjas: *segko, tulle segko* '(tule) säde'; p pl *sægkemet* näiteks lauselõigus *meje eb woje včhtkeit Sægkemet Troste oma Süddame sisse tackista* (Habicht jt 2000: 338; VAKK). Hilisemates eestikeelsetes tekstides pole sellist sõnakuju kohanud. Siinjuures äratub huvi selle tüveklusiil, mis meenutab soome *säke-/säe*-tüvelisi vasteid. Verbid *säetä* ja *säkeä* on levinud Soome läänemurde ala edelaosa murretes, peamiselt Varsinais-Soomes (Päris-Soome) ja selle ümbruses ning Satakunta maakonnas. Seevastu tulekibenat, (söe)kübet tähistavaid nimisõnu *säen, säe* või *säkene* on registreeritud laial alal Soome idamurretest, kuid ka Pohjanmaalt ja Peräpohjalast (SSA 3: 236; SES). Soome nimisõna *säen* : *säkenen* (murdeis ~ *säkenä*) on *n(ä)*-liiteline tuletis noomeni tüvest (Hakulinen 1979: 133).

Eesti ja soome samatähendusliku noomeni häälikkuju *säe* viitab ühisele tüvele, ehkki sõnade käändevormid on erinevad. Puudub tõestus, kust tuli saartemurdeline *säsi*. Kuna sama häälikkujuga tähendusvastet teistes eesti murretes ega lähisugulaskeltes pole talletatud, ei saa väita, et see tekkis vanast läänemeresoome tüvest **säti* häälikumuutuse *ti > si* alusel. Küll esineb konsonandiga tüvi *säte-* saare-lääne verbides *säteldama, sätendama* ja läänemurde noomenis *sätes* 'säde'. Juhul kui *säe* olnuks soome laen, mida tajuti genitiivi vormina, võidi selle baasil moodustada paradigma *säsi g säe p sätt*, kuid see ei tundu tõenäoline. Ühe oletusena võiks kõne alla tulla, et *säsi* tekkis kahe lähedasi mõisteid väljendava sõna, *säde* ja *süsi* kontaminatsiooni teel ning liitus viimase muudetüübiga, vrd *süsi g söe p sütt*. Välistada ei saa ka algupärast onomatopoeetilist tüve, vrd nt VII Rei *säsistama* 'kahisema'.

Kuigi identse tähendusega soome *säe(n)* : *säke-* ja eesti *säsi* : *säe-* ning Mülleri vanas kirjaviisis *segko* omavahelised häälikulised suhted ei ole selged, on need sõnad kahtlemata lähedased. Samuti pole tuvastatud nende vahekorda noomeniga *säde*. Soome vasteid soovitatakse võrrelda nii onomatopoeetilise tüvega noomeniga *säde* kui ka sõnade *säie, säihkyä* tuletistega (SSA 3: 236, 237, 243; SES). Loodetavasti aitab siin esitatud

teave kaasa tõeni jõudmisele tulevikus. Eelneva analüüsi põhjal saab aga kinnitada, et eesti kirjakeelne *säsi* ja lõunaeesti *säsi/säsü* pärinevad ühest tüvest ning saartemurdeline sõna *säsi* on teise algupäraga.

Lühendid

Ans – Anseküla; g – genitiiv; eL – lõunaeesti mured; Emm – Emmaste; Har – Hargla; Hi – Hiiumaa; Hls – Halliste; IisR – Iisaku (rannikumurre); Jäm – Jämaja; Kaa – Kaarma; Kam – Kambja; Khk – Kihelkonna; Khn – Kihnu; Krj – Karja; Lei – Leivu; Lut – Lutsi; Lüg – Lüganuse; M – Mulgi murre; Muh – Muhu; Mus – Mustjala; p – partitiiv; pl – pluural; Plv – Põlva; prs – indikatiivi preesens; Pöi – Pöide; Ran – Rannu; Rei – Reigi; Rõu – Rõuge; sg1 (sg2, sg3) – singulari 1. (2. või 3.) pööre; Se – Setu; sm – soome keel; T – Tartu murre; Trv – Tarvastu; V – Võru murre; VII – Valjala; Var – Varbla; Vas – Vastseliina

Kirjandus

Ahlqvist, August 1856. Wotisk grammatik, jemte språkprof och ordförteckning. Helsingfors: [s.n.]

Álku = Álgu-tietokanta. Sámegielaid etymologaš diehtovuodđu = Saamelaiskielten etymologinen tietokanta. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <https://kaino.kotus.fi/algu/>.

EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.

EEW = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

EM = Ennemuistitsel Mulgimaal. Valimik korrespondentide muredetekste VII, 2008. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat I–VI, 1994–2019. Eesti Teaduste Akadeemia. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ems/>.

EMSUKA = Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv.

ESSJ = Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд). Вып. 8 (**xa* — **ъvьlga*), 9 (**ъz* — **klenъje*). О. Н. Трубачев (под ред.). Москва: Наука 1981, 1983.

- EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II täiendatud ja parandatud trükk. I köide (*A–M*), 1925. (= Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteomikonna toimetised 5.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Ganander, Christfrid 1997.** Nytt Finskt Lexicon. Alkuperäiskäsikirjoituksesta [1786–1787] toimittanut Liisa Nuutinen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 676, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 95.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: Adolph Simon.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hakulinen, Lauri 1979.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. 4. korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HMS** = Hiiu sõnaraamat 2015. Koost. Paul Kokla. Toim. Meeli Sedrik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Helsinki: WSOY.
- Itkonen, Terho 1983.** Välikatsaus suomen kielen juuriin. – Virittäjä 87, 190–229.
- KES** = Kihnu sõnaraamat 2016. Toim. Karl Pajusalu, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- KKS** = Karjalan kielen sanakirja 1968–2005. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. <https://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala.cgi>.
- Koponen, Eino 1995.** Sananpäihinöitä tutkijan kämmenellä. – Sananjalka 37, 213–224.
- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Kujola, Juho 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KVVE** = Kuiss vanal Võromaal eleti. Valimik korrespondentide murdetekste VI, 2005. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Käsi, Inge 2011.** Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Toim. Helmi Neetar. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Makarov 1990** = Г. Н. Макаров. Словарь карельского языка (Ливвиковский диалект). Карельский научный центр Академии наук СССР. Институт языка, литературы и истории. Петрозаводск: Карелия.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1958.** Suomen kielen osuudesta viron kirjakielen kehityksessä, varsinkin sen sanaston kasvussa. – Virittäjä 62, 125–146.
- Nirvi, R. E. 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- NS** = Nykysuomen sanakirja 1989. Toim. Jouko Vesikansa. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY.
- Punžina 1994** = Пунжина А. В. Словарь карельского языка (Тверские говоры). Карельский научный центр Российской академии наук. Институт языка, литературы и истории. Петрозаводск: Карелия.
- Raun, Alo 2000.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. (= Maarjamaa taskuraamat 19, 2. tr.) Brampton: Maarjamaa.
- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Analüüs. Tartu: Postimees.
- Sammallahti, Pekka 1998.** The Saami Languages. An Introduction. Kárášjohka: Davvi Girji.
- SES** = Suomen etymologinen sanakirja. (= Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 72.) <https://kaino.kotus.fi/ses/>.
- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki 1955–1978. Suomen kielen etymologinen sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, Tutkimuslaitos „Suomen suvun“ julkaisu III.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS** = Suomen murteiden sanakirja. (= Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 30.) <https://kaino.kotus.fi/sms/>.
- SSA 1** = Suomen sanojen alkuperä 1, 1992. (A–K) Etymologinen sanakirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SSA 3** = Suomen sanojen alkuperä 3, 2000. (R–Ö) Etymologinen sanakirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SVJ** = М. И. Зайцева, М. И. Муллонен 1972. Словарь вепского языка. Ленинград: Наука.
- Zajceva 2010** = Нина Зайцева. Новый вепско-русский словарь. Uz' vepsävenälaine vajehnik. Venäman tedoakademii Karjalan tedokeskuz Kelen literaturan i istorijan institut. Petroskoi: Periodika.

- UEW** = Károly Rédei 1988. Uralisches etymologisches Wörterbuch II. Unter Mitarbeit von Marianne Sz Bakró-Nagy, Sándor Cscús, István Erdélyit, László Honti, Éva Korenchyt, Éva K. Sal, Edit Vértes. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VAKK** = Vana kirjakeele korpus. <https://vakk.ut.ee/>.
- Vasmer** = Макс Фасмер 1986. Этимологический словарь русского языка I А–Д. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 2-е русское издание. Москва: Прогресс.
- VES** = Русско-эстонский словарь. Vene-eesti sõnaraamat 2000. 2., parandatud tr. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasustus. www.eki.ee/dict/ves.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon esthonicum germanicum. (Käsikiri ~1730.) Toim. Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- VMS II** = Väike murdesõnastik II, 1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- VOT** = Vadja keele sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. <https://www.eki.ee/dict/vadja/>.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- WT 2001** = Wastne Testament 1686. Faksiimile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasustus. <https://www.eki.ee/piibel/>.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA. <https://www.eki.ee/dict/qs2018/>.

Vilja Oja
 Emakeele Selts
viljaoja@gmail.com

Iskima and säsi

VILJA OJA

The article examines two pairs of lexical homonyms, which are expressed in Estonian by the verb *iskima* and the noun *säsi*. In South Estonian dialects and in older written language, *iskima* is used primarily to mean 'to twist a thread' and 'to gather together the turns of a thread or rope'. The word is also used to denote other actions, which overlap with the meaning of *lööma* 'to hit', e.g. 'to strike fire out', 'to decorate, make up, change, transform (oneself)'. In Finnic languages, *iskiä* is widely used in the meaning 'to hit' and similar, including the meaning 'to weave a string or ribbon'.

In Northern Estonia, the Insular dialect and occasionally in the North-Eastern Coastal dialect, *iskima* ~ *i(i)sima* means 'to spy, lurk, ambush, track'. Among closely related languages, equivalents of this can be found in some Finnish and Karelian dialects as well as in the Saami languages. Analysis reveals that the word in this meaning is a Russian loan. Thus the word has different etymological origins in different meanings.

In Standard Estonian, *säsi* carries the meanings of 'soft tissue of internal organs' and 'plant tissue at the core of a stem or root', figuratively also 'inside, core'. In South Estonian and Finnish dialects *säsi* or *säsü* means 'bone marrow, jelly'. Related languages exhibit the variants *säsi* / *sasu*, the root of which is likely of Finnic-Permic or Finnic-Saami origin.

In North Estonian Insular dialect and neighboring areas, *säsi* g *sää* ~ *säe*, p *sätt* occurs in the meaning of 'small smoldering fleck of coal; spark', figuratively also 'sharp (e.g. tool, intellect)'. This has an equivalent in Finnish *säe(n)*: *säke(n)* as well as in Ingrian and Karelian dialects. It is unclear how the Insular dialect *säsi* developed and what its relationship is to Müller's word *segko* and Finnish *säe-*: *säke-* or the Finnic stem *säde(m)* g *sädeme*; whether *säsi* could have emerged through contamination of *säde* 'spark' and *süsi* 'coal' or is derived from an onomatopoeically motivated stem. The analysis indicates, however, that Standard Estonian *säsi* and South Estonian *säsi* / *säsü* come from the same root, while the Insular dialect word *säsi* is of a different origin.

Keywords: etymology, semantic relations, Finnic dialect words, Estonian